

УДК 94 (477.74): 908” 1944/1991” (043.3)

Надія Щербина (м. Одеса)

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ І АРХІВНИХ УСТАНОВ У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ОДЕЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті аналізується історико-краєзнавча діяльність музеїв, архівів та бібліотек регіону, які стали важливими осередками розвитку історичного краєзнавства Одещини у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: історичне краєзнавство, музей, архів, бібліотека, охорона пам'яток.

Важливими осередками науково-дослідної та організаційно-масової роботи щодо розвитку історичного краєзнавства є музеї, бібліотеки й архіви. Музеї, зберігаючи і експонуючи пам'ятки матеріальної та духовної культури, реліквії, володіють великою силою емоціонального впливу, виконують важливі функції, сприяють вивченню історії краю з давніх часів до сьогодення. Бібліотечні фонди зберігають неоціненні скарби попередніх поколінь, численні документальні матеріали, наукову літературу з історії рідного краю. У досліджуваній період як наукові так і масові бібліотеки Одещини систематично випускали тематичні списки краєзнавчої літератури, організовували постійно діючі виставки з історії краю, зустрічі з учасниками історичних подій, видатними діячами тощо. Архіви, накопичуючи цінні документи й матеріали, друкували велику кількість збірників документів, анотованих путівників, довідників, які мали непересічне значення не тільки для істориків-науковців, але й для всіх, хто займався вивченням історії краю.

У своїй практичній діяльності архівні установи, музеї, бібліотеки Одещини тісно взаємодіяли не тільки між собою, а й із державними науковими установами, вищими навчальними закладами, творчими спілками, громадськими організаціями, а також підтримували творчі зв'язки з краєзнавцями-аматорами. Саме тому ці заклади можна не без підстав вважати своєрідними осередками краєзнавства, які докладали чимало зусиль у другій половині 40-х — на початку 90-х рр. для розвитку регіонально-історичних досліджень.

Відновлення краєзнавчого руху на Одещині, як і в цілому в Україні, спостерігається в повоєнні роки і характеризується відновлен-

ням краєзнавчих осередків, одними з яких виступали музеї. Архівні документи свідчать, що у досліджуваній період саме музеї були місцем об'єднання краєзнавчих сил.

Підґрунтям історико-краєзнавчої роботи того часу, методичним центром стала розгалужена мережа державних історичних та історико-краєзнавчих музеїв, а також музеїв та музейних кімнат, що діяли на громадських засадах, у навчальних закладах, на підприємствах, організаціях та установах. Вже в серпні 1944 р., невдовзі після звільнення Одеси був покладений початок створенню документального музею оборони міста. Спочатку це була виставка “Героїчна оборона Одеси”, на основі якої було створено республіканський музей “Оборони Одеси”¹. Науково-дослідна та краєзнавча робота музею була спрямована на збирання та наукову обробку матеріалів, розробку тематико-експозиційного плану. Значну роботу проводили наукові співробітники музею щодо вивчення історії міста, періоду Другої світової війни. При музеї була створена науково-методична рада, до складу якої входили вчені-історики міста С. Ковбасюк, Н. Розенталь, К. Добролюбський, С. Боровой та ін. Рада займалася розглядом експозиційних планів, затвердженням планів заходів наукової та масової роботи музею “Оборони Одеси”, а також надавала науково-методичну допомогу іншим музеям області².

У перше повоєнне десятиріччя в Одеській області працювало 6 музеїв різного профілю, які були розташовані в самому місті. У 1946 р. було створено Одеський обласний природо-краєзнавчий музей, який у 1950 р. змінив профіль на суто краєзнавчий музей, але експонати представлені в ньому в значній мірі були природознавчого, а не краєзнавчого характеру³.

За наказом Міністерства культури України від 30 травня 1955 р. Одеський державний музей “Оборони Одеси” було об’єднано з Одеським обласним краєзнавчим музеєм та створено на їх базі Одеський державний історико-краєзнавчий музей республіканського підпорядкування⁴. У 1960-х — на початку 80-х рр. були створені: Одеський меморіальний музей О. Пушкіна (який згодом було передано до Одеського літературного музею), “Меморіал 411-й берегової батареї”, “Бойовий шлях 18-ї армії”, який було зреформовано у “Музей військових реліквій”.

У музеях Одещини постійно проводилися різноманітні форми краєзнавчої роботи з відвідувачами музею — оглядові та тематичні екскурсії, уроки історії учнів середніх шкіл та технікумів, тематичних лекцій, зустрічі молоді з учасниками громадянської війни, з героями оборони та визволення Одеси в роки Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. Співробітники історико-краєзнавчого музею проводили систематично культурно-просвітницьку роботу і поза стінами музею. В місті постійно працювали два лекторії музею, функціонували на підприємствах та установах пересувні виставки, більшість яких була саме краєзнавчої тематики. Всього за 1964 р. на Одещині науковими співробітниками музею було прочитано 348 лекцій з краєзнавчої тематики, кількість яких щорічно зростала⁵.

Значні історико-краєзнавчі дослідження у 1950-х — 1960-х рр. проводив Одеський археологічний музей, який було створено у 1825 р. Однією з функцій музею у досліджуваній період стала допомога місцевим краєзнавцям у створенні музейних кімнат та археологічних гуртків. Стало традицією у 1960-х — 1970-х рр. систематичне проведення співробітниками музею семінарів, засідань краєзнавчого активу в районах області. Поряд із наданням методичної допомоги краєзнавцям, музей виділяв з обмінного фонду певну кількість місцевого матеріалу для створення музейних кімнат. Так, з цією метою, протягом 1960 р. із обмінного фонду було використано 1680 експонатів. Вже у 1961 р. в області функціонувало 11 музейних кімнат, які були створені за допомогою наукових співробітників Одеського археологічного музею. При музеї був створений гурток юних археологів, в якому учні займалися вивченням давньої історії краю та долучалися до роботи над оригіналами пам’яток⁶.

Поліпшення діяльності музеїв, пропаганди пам’яток матеріальної і духовної культури сприяла постанова ЦК КПРС, ЦК КП України “Про поліпшення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих” від 12 травня 1964 р. Музеї Одещини провели значну роботу щодо підвищення ефективності краєзнавчої діяльності, крім того були розроблені перспективні плани, в яких визначені заходи щодо поліпшення експозицій народних музеїв, наукового комплектування фондів, зміцнення зв’язків з громадськістю, збору цінних історичних реліквій, матеріалів з історії фабрик, заводів, колгоспів, організація виставок і народних музеїв в районах області.

У 1960-ті — 1970-ті рр. в Одеській області кількість державних музеїв зменшилася, проте відкривалися нові, змінювався профіль інших. Створення народних музеїв в цей період активізувало краєзнавчу роботу на Одещині. В цей час тисячі краєзнавців-аматорів, вчителів, студентів, колгоспників, сотні тисяч школярів займалися вивченням рідного краю. Слід зазначити, що краєзнавство у середніх школах стало найбільш масовою формою краєзнавчої роботи. В області були організовані десятки шкільних музеїв. Почався активний пошук реліквій, предметів праці та побуту, стародавніх книг, документів, картин. Внаслідок проведеної роботи було виявлено багато археологічних пам’яток — давні поселення, кургани, які розкривали історію розвитку господарства, культуру мешканців, що перебували на цій території в різні періоди її історії. Деякі результати цієї роботи мали велике наукове значення. Так, завдяки краєзнавчій роботі вчені відкрили в с. Ясинове II (Любашівського району) стоянку епохи кам’яного віку, а в м. Болграді — поселення культури Гумельниці⁷.

З кожним роком кількість народних музеїв у області збільшувалася. Так, якщо на 1964 р. на Одещині загальна кількість нараховувала 20 народних музеїв, в яких працювало близько 200 чоловік громадського активу, то на 1967 р. кількість їх вже становила 40 народних музеїв і музейних кімнат. При середніх школах Одеської області діяло 24 шкільних музеїв, 48 залів, 278 кімнат, 429 кутків, експозиції яких в основному носили історико-краєзнавчий характер⁸.

Однак, протягом 60-х років у сфері культури в цілому, і музейництві зокрема, спостерігаються негативні тенденції. Реальні скоро-

чення асигнувань на розвиток культури, нігілістичне ставлення до неї виходило безпосередньо від перших посадових осіб країни, керівників партії та радянської держави. В СРСР починається кампанія по скороченню мережі державних музеїв. В ході її тільки в Україні було звільнено близько 400 музейних працівників, 10 державних музеїв було переведено на громадські засади. Так, якщо на кінець 60-х років музейна мережа в Україні нараховувала 132 історичних, краєзнавчих, літературно — меморіальних, художніх та інших музейних закладів, то після проведеної перебудови в республіці налічувалося 89 державних музеїв з філіалами⁹.

У 1970 р. відбувся ювілейний огляд музеїв, були підведені підсумки і визначені переможці. Значна робота громадськості у 1980-х рр. сприяла розширенню та розвитку народних музеїв. Проведення таких заходів сприяло активізації діяльності музеїв області, набуття кращого досвіду та зростанню кількості громадських музеїв. Так, на 1982 р. у Одеській області нараховувалося 234 громадських музеїв, з них 90 в школах, 27 на підприємствах, 22 у вузах, технікумах, училищах, 95 установах. Звання “народний музей” з загальної кількості мали тільки 9 музеїв.¹⁰

Музейні заклади області проводили значну роботу щодо формування музейних фондів, причому у другій половині 1980-х рр. фондова робота державних музеїв набуває певної специфіки — відбувається переосмислення минулого, з’являються інші погляди на історію України і це обумовило нові напрямки у виявленні та опрацюванні музейних фондів. Так, прагнучи якнайповніше висвітлити злочини тоталітарної системи, працівники краєзнавчих музеїв розпочали збір документів та спогадів громадян, які були жертвами політичних репресій. Критичні підходи у доборі експонатів обумовили в зазначений період обсяг їх надходжень до музею. Останнє позитивно вплинуло на стан музейної роботи в республіці і в області зокрема. На 1991 р. кількісні показники музейної мережі в Одеській обласній вищі серед областей Півдня України і становили 11 державних, 367 громадських, 13 з яких мали звання “народний музей”.

Отже, у другій половині ХХ ст. історико-краєзнавчі музеї та музеї на громадських засадах були важливою базою для проведення історико-краєзнавчих досліджень, оскільки в їх фондах було зосереджено значний матеріал

саме краєзнавчого характеру. Наукові співробітники музеїв Одещини брали активну участь у написанні та редагуванні статей до тому “Історія міст і сіл УРСР. Одеська область”. Однак відсутність єдиної усталеної системи збирання, класифікації та паспортизації експонатів, документів, спогадів дещо ускладнювало їх використання. Тематико-експозиційні плани музеїв на громадських засадах не мали інколи належний науковий рівень і не відповідали належним вимогам щодо їх створення. Зміст експозицій носив, як правило, заідеологізований та заполітизований характер, що було пов’язано із суспільним ладом та офіційними вимогами того часу. Але в той же час, музеї та музейні кімнати, які діяли у другій половині 40-х — на початку 90-х рр., займалися комплексним вивченням історії краю, вихованням молодого покоління, а також сприяли поновленню масового і наукового історичного краєзнавства як на Одещині, так і в цілому в Україні.

Другим осередком краєзнавчого руху на Одещині у другій половині ХХ ст. можна певно вважати бібліотеки. Бібліотечне краєзнавство на Одещині, як і в країні, було започатковане ще у ХІХ ст. Від минулих часів у сфері бібліотечного краєзнавства залишилася невідрадна спадщина. Фальсифікацій, перекручень і замовчувань у не надто численних історико-бібліотечних дослідженнях 1950-х — 1980-х рр. ХХ ст. було більш ніж достатньо і це трагедія тогочасних дослідників, які не мали можливості подолати штучні ідеологічні перепони. Теоретичні і методичні основи краєзнавчих фондів у бібліотеках набули певного оформлення в зазначений період у зв’язку з розробкою і затвердженням у 1959 р. “Положення про краєзнавчу роботу обласних крайових, республіканських бібліотек”.¹¹ У 1978 р. було затверджено і “Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР”¹². Вагому методичну допомогу у сфері бібліотечного краєзнавства надавала Державна наукова історична бібліотека України, яка видавала методичні рекомендації для обласних бібліотек.

Під час Другої світової війни і фашистської окупації міста Одеси фонди бібліотек дуже постраждали: частково знищені, були пограбовані, вивезені. Тільки в Одеській обласній науковій бібліотеці ім. В. Леніна було знищено понад 5 тисяч книг, вивезена і спалена цінна частина колекції “Hebraica” — книги на

давньоєврейській мові, караїмська література та багато інших видань¹³.

Після закінчення війни почався етап відродження бібліотечного краєзнавства. Бібліотеки області, як і всієї республіки, почали відновлювати роботу, зіткнувшись з багатьма проблемами: у деяких бібліотеках ще не були відновлені книжкові фонди, виникали труднощі з приміщеннями, був потрібен час для створення довідково-бібліографічного апарату. У перше повоєнне десятиріччя основну роль у розвитку краєзнавчої бібліографії на Україні відігравали наукові і академічні бібліотеки. Однією з першою до краєзнавчої бібліографічної роботи звернулася Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького, яка була заснована ще у 1829 р. як Одеська міська публічна бібліотека і мала давні краєзнавчі традиції.

У повоєнні роки Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького вдалося за короткий термін часу зібрати і відновити свої книжкові фонди, а також упорядкувати каталоги. Вона намагалася налагодити складання і видання бібліографічних посібників. Перелом у видавничій діяльності Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького відбувся у 1948 р., коли вийшов у світ її покажчик “Одеса у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 р.” — одне з перших краєзнавчих бібліографічних посібників, випущених в Україні у повоєнний час.¹⁴ Укладачі, адресуючи покажчик історикам, які займалися вивченням війни, широко й з достатньою повнотою відобразили різноманітні одеські видання — книги, журнальні й газетні статті й замітки. Однак, вони не змогли домогтися такого ж охоплення видань, що виходили за межами Одеси, тому що останні були слабко представлені у бібліотеці. Наукова громадськість у цілому схвально поставилася до першого післявоєнного досвіду одеських бібліографів, хоча й визначила окремі істотні недоліки — помилки й неточності у бібліографічному описі.

Працівники Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького плідно працювали над доповненням спеціалізованої картотеки “Одесика”, яка була створена ще на початку 20-х рр. ХХ ст. — це зведений каталог краєзнавчої літератури, який включав монографії, статті, публікації в періодичній пресі, рецензії та інші матеріали, які висвітлювали різні аспекти історії Одещини. У різні періоди свого існування картотека мала неоднаковий характер поповнен-

ня. Спочатку в картотеці приділялось більше уваги діяльності численних добровільних товариств та закладів, які виникали в Одесі, а також діяльності меценатів, пізніше в картотеці переважали матеріали, присвячені діяльності етнічних груп у розвитку культури нашого краю, а у повоєнні роки основний матеріал носив ідеологічне спрямування, наприклад широко висвітлювалась діяльність Одеської партійної організації, звичайно поряд з цим збирався і матеріал з історії та культури Одещини. З часом “Одесика” мала найбільш повний і найбільш доступний довідковий апарат про наш край. На кінець 80-х рр. каталог нараховував понад 150 тисяч карток.¹⁵

З другої половини ХХ ст. в Україні помітно збільшується число бібліотек, що активно займалися краєзнавчою бібліографією. Плідно діяли в Одеській області наукові й університетські бібліотеки, робота яких засвідчує, що краєзнавство стало однією з найважливіших напрямків їх діяльності. Розпочалася краєзнавча робота у відомчих бібліотеках, розширювалася мережа масових бібліотек області, яка сприяла розвитку різноманітних форм краєзнавчої діяльності¹⁶.

Велику увагу регіональним краєзнавчим дослідженням приділяла Наукова бібліотека Одеського державного університету ім. І. Мечникова, яка була створена у 1817 р. як бібліотека Одеського (Рішельєвського) ліцею — першого на півдні Російської імперії вищого навчального закладу. Значне місце у діяльності наукової бібліотеки університету у другій половині ХХ ст. займала науково-бібліографічна і краєзнавча робота, спрямована на розкриття потенціалу книжкових фондів, складання науково-інформаційної бібліографії для сприяння роботи дослідників, бібліографічних списків, покажчиків та карток. Працівниками бібліотеки була створена розгалужена система каталогів, які відображали і розкривали фонди в усій їх повноті. Науково-бібліографічна і краєзнавча робота бібліотеки була направлена на більш повне задоволення зростаючих потреб читачів. Для цього застосовувалися різноманітні методи та форми роботи: виставки, видання бібліографічних покажчиків, бібліографічні огляди, індивідуальні інформації з історії краю, сучасного його розвитку.

У 1950–1980-ті рр. ХХ ст. в Україні становленню бібліотечного краєзнавства значною мірою сприяла робота обласних бібліотек як

методичних центрів культурно-масової роботи. В Одеській області таким центром стала обласна наукова бібліотека ім. В. Леніна (нині Одеська обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Грушевського), яка була заснована у 1875 р. як громадська бібліотека при Одеському товаристві взаємної допомоги прикажчиків-євреїв. Обласні бібліотеки України через величезний збиток, завданий у роки Другої світової війни їхнім книжковим фондам, довго не в змозі були налагодити роботу щодо складання й видання краєзнавчих бібліографічних посібників. Проте, протягом першого післявоєнного десятиліття зусилля бібліотеки у сфері краєзнавчої бібліографії були спрямовані в основному на підготовку краєзнавчих картотек і каталогів¹⁷.

З 1946 р. у Одеській обласній науковій бібліотеці ім. В. Леніна ведеться краєзнавча картотека “Одеса і Одеська область”, яка вже на 1965 р. містила понад 16000 найменувань і охоплювала різноманітні питання політичного, економічного та культурного життя міста і області. Основними джерелами її поповнення були книги місцевих видань та місцева періодика. Історико-краєзнавча діяльність бібліотеки була спрямована на видання цілого ряду бібліографічних видань з історії Одеси і області, що значно сприяло розвитку історичного краєзнавства у регіоні.

Велику роботу щодо розвитку історичного краєзнавства проводила Одеська державна наукова бібліотека ім. В. Леніна, яка почала з 1957 р. видавати бібліографічні серії “Вчені Одеси”, які виходили щорічно.¹⁸ Успішно розробляла про життя та діяльність бібліографію видатних діячів країни за матеріалами місцевої преси у Науковій бібліотеці Одеського державного університету ім. І. Мечникова¹⁹. Починаючи з 1959 р., Одеська державна обласна наукова бібліотека ім. В. Леніна періодично видавала рекомендаційний бібліографічний покажчик “Література про Одеську область”, який включав книги, брошури, статті із збірників, журналів і газет, присвячені історичному минулому та сучасному розвитку Одеської області. З урахуванням характеру тогочасного політичного режиму покажчик відображав літературу про комуністичне будівництво в області, про її передових людей, але поряд з цим і про природні ресурси, історію та культурний розвиток краю.

Координаційним, методичним центром з питань краєзнавства для бібліотек області

виступала Одеська державна обласна наукова бібліотека ім. В. Леніна. Систематична, раціонально спланована методична робота включала: проведення обласних семінарів з краєзнавчої роботи, надання бібліотекам області методичних матеріалів, рекомендацій з питань краєзнавства та інше. Внаслідок цього у бібліотеках області проводилась значна робота над поповненням краєзнавчого фонду, створенням краєзнавчих картотек, а також при бібліотеках організовувались краєзнавчі куточки, музеї²⁰.

Управління культури Одеської обласної ради створило у 1966 р. секцію координації довідково-бібліографічного та інформаційного обслуговування населення при міжвідомчій бібліотечній раді, яка з 1982 р. працювала при Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького і сприяла активізації краєзнавчої роботи в області.

Активізації краєзнавчої роботи сприяло проведення в Україні у 80-ті рр. централізації бібліотечної системи, у результаті якої змінилися завдання методичних центрів, бібліотекам на місцях надавалося більше самостійності у роботі. Тому в цей час відбулися зміни не тільки у обсязі і формі методичної і краєзнавчої роботи, а й в кількісному складі бібліотек як по всій країні, так і в Одеській області зокрема.

Підвищенню рівня краєзнавчої роботи сприяла також творча співпраця колективів бібліотек з науковими організаціями і установами області, які займалися краєзнавчою діяльністю. Особливо плідною була взаємодія бібліотек та середніх шкіл у створенні та діяльності численних краєзнавчих музеїв та краєзнавчих кімнат на громадських засадах, краєзнавчих гуртків при середніх школах, а деякі музеї навіть були організовані на базі бібліотек. В результаті такого співробітництва набагато розширювалися можливості краєзнавчої роботи бібліотек, підвищувалася її ефективність, поглиблювався зміст.

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького підтримувала тісні зв'язки з науковою історико-краєзнавчою секцією “Одесика” при Одеському будинку вчених, для членів цієї секції співробітники бібліотеки підбирали літературу з краєзнавчих проблем, надавали консультації, виступали на засіданнях секції з повідомленнями про окремі краєзнавчі видання, оглядами краєзнавчого фонду бібліотеки і довідкового краєзнавчого апарату²¹.

У діяльності бібліотек області у 1970-ті — 1980-ті рр. простежуються деякі недоліки. Книжкові фонди далеко не в повній мірі задовольняли вимоги, які ставили перед бібліотеками в галузі краєзнавства. Особливо обмеженими були фонди районних і сільських бібліотек, зокрема краєзнавчої тематики. Бібліографічні посібники не відбивали повністю і не розкривали всіх сторін історичного розвитку і багатогранного життя краю. Як правило, вони носили тематичний характер і багато питань не знаходили свого висвітлення. При складанні картотек бібліотечні працівники не завжди вміли відібрати потрібний матеріал, який мав цінність для наукових досліджень.

Аналіз історико-краєзнавчої діяльності бібліотек Одещини у другій половині 40-х — початку 90-х рр. ХХ ст. свідчить про те, що незважаючи на великі труднощі (залишковий принцип фінансування культури, і слабку матеріально-технічну базу бібліотек) вони стали справжніми центрами краєзнавчої роботи у регіоні. Бібліотеки нагромадили за цей період значну бібліографічну базу з питань краєзнавства, набули великого досвіду в роботі з історико-краєзнавчих досліджень. Практично у кожній бібліотеці було зібрано краєзнавчий фонд, створено каталоги й картотеки, що включали численні матеріали з різноманітною краєзнавчою тематикою. Саме тому бібліотеки, що виконували соціальні функції осередків просвітництва та культури, стали центрами краєзнавства. Втім, краєзнавча діяльність бібліотек області потребує подальшого поглибленого вивчення, адже на той час вони, виступаючи регіональними інформаційними центрами, займалися пошуком, збереженням і наданням у суспільне користування краєзнавчої літератури. На розвитку бібліотечного краєзнавства в регіоні негативно позначилися ті загальні тенденції суспільного життя, що випливали з самого характеру існуючого тоді тоталітарного режиму. Автор має на увазі надмірну заполітизованість, жорстку ідеологізацію всієї гуманітарно-культурної, духовної сфери суспільного буття.

Органічне поєднання архівістики й краєзнавства досить важливе й актуальне, оскільки слугує меті відновлення історичної пам'яті, формуванню національної самосвідомості, приверненню уваги світової громадськості до проблем історії і сьогодення України, витоків і розвитку її національного відродження. У

вивченні історії краю важлива роль належить документам державних архівів. Документи органів влади і управління, установ народного господарства і підприємств, громадських організацій та інші, які знаходяться у сховищах державних архівів, є найбільш цінними і достовірними джерелами для вивчення історії краю. У науково-довідкових бібліотеках архівів зберігаються краєзнавча література і комплекти місцевих газет як за дореволюційний, так і за радянський періоди, які становлять великий інтерес для досліджень.

У період Другої світової війни німецько-фашистські загарбники завдали великої шкоди архівам Одещини. Цінні документальні матеріали розкрадалися та знищувалися. Понад 100 тисяч одиниць зберігання було вивезено окупантами до Берліна, Бухареста, Ясс. Внаслідок цього у державних архівах Одеської області загинуло близько 1 млн. одиниць зберігання²². Після визволення Одеси від німецько-румунських окупантів основні зусилля архівістів спрямовувалися на повернення вивезених у роки війни архівних документів. У повоєнні роки архівна система була безпосередньо підпорядкована силовим органам і значною мірою потерпала від адміністративної сваволі.

20 червня 1944 р. почав працювати архівний відділ НКВС Одеської області. Він приступив до відновлення мережі районних та міських державних архівів, а також відомчих архівів установ, організацій та підприємств. На 1 січня 1946 р. в області відновили свою роботу 25 районних і 3 міських державних архівів²³. Слід зазначити, що основні напрями і спеціальні форми та методи історико-краєзнавчої роботи місцевих архівів склалися вже в середині 50-х рр. Важливе значення у роботі архівів повоєнної доби мало вдосконалення науково-довідкового апарату. В умовах лібералізації суспільного життя в країні в кінці 50-х — на початку 60-х рр. почалося часткове розсекречення документів, розширення науково-дослідної та науково-інформаційної роботи, спрощення доступу дослідників до архівних документів. Проте, вже з середини 60-х рр. почалося знову згортання лібералізаційного процесу, повторне засекречення документів, встановлення жорсткої цензури, посилення контролю за діяльністю архівів з боку партійно-державного апарату.

Одним із напрямків наукової роботи було вивчення історії Одеської та Ізмаїльської об-

ластей (яка у 1954 р. була приєднана до Одеської області), що не тільки позитивно вплинуло на діяльність самих архівів, але й розширило тематику наукової роботи. У зв'язку з цим на семінарах архівістів області, які проходили протягом 1945 — 1950 рр., постійно надавалися рекомендації щодо посилення вивчення історії регіону²⁴. З метою виявлення нових документів співробітниками архівів було переглянуто архівні фонди і складено картотеки з різноманітної тематики, які розкривали економічний, соціально-політичний і культурний розвиток Одещини.

Зростаючий інтерес науковців до архівних документів краєзнавчого характеру поставив архів перед необхідністю систематичного виявлення документальних матеріалів з історії краю. Так, з 1960 р. архівістами філіалу Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі проводилося виявлення матеріалів до 150-річчя заснування міста Ізмаїла. За 1960–1962 рр. всього було створено 1729 карток, що склали наочно-тематичну картотеку “Ізмаїлу — 150 років”.

Велике значення для поліпшення роботи архівів мала постанова уряду від 18 квітня 1956 р. “Про заходи щодо впорядкування режиму зберігання і кращого використання архівних матеріалів міністерств і відомств УРСР”. Колективи архівів Одещини провели значну роботу щодо розсекречення документальних матеріалів. Архівістами філіалу в м. Ізмаїлі було проглянуто 686 фондів 81804 одиниць зберігання документальних матеріалів, із них передано на зберігання 343 фондів 69897 одиниць зберігання. Значно розширилося використання документальних матеріалів у наукових цілях.

Наприкінці 50-х — 70-ті рр. використання документів краєзнавчого характеру проводилося в архівах у декількох напрямках, одним з яких було надання допомоги народним і краєзнавчим музеям. У 1957 р. спільно з Ізмаїльським історичним музеєм О. Суворова була організована виставка документів, присвячена подіям жовтневої революції²⁵.

Працівники архівного відділу і Державного архіву Одеської області за 1947 — 1962 рр. підготували й видали тритомний збірник “Одеса у Великій Вітчизняній війні”, збірники “Борці за Жовтень”, “В полум'ї громадянської війни”, “Борьба трудящихся Придунайского края за свое освобождение и воссоединение с СССР” (1918 — 1940) та інші.

Результатом плідної праці архівістів стало видання у 1966 р. путівника з архіву, який значно полегшував роботу дослідникам, дозволив краще орієнтуватися у документах, повніше вивчати усі сторони історичного розвитку півдня України²⁶.

У 1970-х — 80-х рр. значно активізувалася методична робота архівів області, проводилися методичні засідання, де розглядалися питання про вдосконалення якості створених описів, тематичну розробку і архіво технічну обробку документів, а також пропаганда їх серед населення, особливо документів з історії краю²⁷.

Багато архівних джерел було використано для написання монографій, наукових статей, публікацій з історії краю. Так, наукові працівники філіалу Державного архіву Одеської області у м. Ізмаїлі видали збірки документів “Боротьба трудящих українських придунайських земель за соціалістичне і національне визволення 1918–1940 рр.” (1967), “Радянський придунайський край — 1940–1945 рр.” (1968), “Радянському Дунайському пароплаванству — 25 років”; монографії І. Анцупова “Державне село Бессарабії в ХІХ ст.”, П. Смішка “Боротьба трудящих українських придунайських земель за возз'єднання з УРСР” (1969) та інші. Архівні матеріали також використовувалися для написання дисертацій, дипломних робіт, статей. Важливими заходами пропаганди історичних джерел, які використовували колективи архівів області були — організація виставок документів, екскурсій, публікацій у місцевій пресі статей, радіопередач, лекцій.

1970-ті — 80-ті рр. у розвитку архівної справи в Україні в цілому, і на Одещині зокрема, позначені домінуванням авторитаризму, повного контролю над галуззю з боку партійно-бюрократичного апарату щодо практичної діяльності, тематики документальних публікацій і наукових досліджень. Деякі прояви демократизації в діяльності архівів розпочалися лише наприкінці 80-х рр. і були зумовлені кризою партійно-державної системи, яка зрештою привела до розпаду СРСР та істотних змін в організації архівної справи України.

Одним із важливих напрямків роботи архівів області щодо вивчення історії краю було створення тематичного каталогу документів. Слід зазначити, що тематика, по якій проводилося виявлення документів у архівах, в основному була краєзнавчою, бо на облік

бралися документи, які відносилися до історії краю. Створений каталог надавав можливість скоротити час на розшуки необхідних документів, а також з'ясувати наскільки повно були наявні в архіві документи, що відбивали історію краю. Отже наявність такого каталогу сприяло глибшому вивченню історії краю і написанню історико-краєзнавчих праць.

Отже, у другій половині 1940-х — початку 1990-х рр. основним із напрямків науково-дослідної роботи архівів Одещини стало вивчення та пропаганда історичного краєзнавства. Уся діяльність архівістів була насичена краєзнавчим змістом — комплектація і упорядкування фондів, створення науково-довідкового апарату і тематичних каталогів, видання збірок документів та матеріалів, публікація статей і оглядів, джерел у фаховій і громадсько-політичній періодиці, організація виставок, проведення наукових конференцій тощо. Поряд з цим, у пошуковій, краєзнавчій роботі архівістів цього періоду простежуються недоліки, особливо в діяльності деяких районних та міських архівів області. Архівному будівництву того часу було притаманне посилення нагляду за діяльністю архівних установ з боку партійно-бюрократичного апарату, внаслідок чого архівна робота підпорядковувалася ідеологічно-пропагандистському апарату, а це звичайно уповільнювало роботу, або зовсім спрямовувало її в інший бік вивчення. Водночас вивчення досвіду, набутого архівними установами Одещини у цей суперечливий час підтверджує те, що органічне поєднання архівістики і краєзнавства сприяло підвищенню наукового рівня історико-краєзнавчих досліджень в регіоні.

Таким чином, аналіз діяльності культурно-освітніх закладів та архівних установ Одещини з організації та проведенні історико-краєзнавчої роботи в регіоні свідчить про те, що ці заклади стали краєзнавчими осередками, які діяли у другій половині 40-х — на початку 90-х рр. XX ст. Архівні установи та культурно-освітні заклади області спільно співпрацювали між собою щодо вивчення історії краю. Наукові працівники цих закладів надавали значну допомогу при створенні шкільних музеїв, при написанні курсових та дипломних робіт студентам вищих навчальних закладів, при організації виставок у бібліотеках. Велике значення для розширення краєзнавчої роботи мали методичні наради, наукові конференції, зустрічі з місцевими журналістами, письменниками, викладачами, які проводили наукові співробітники спільно з працівниками різних установ та організацій. Музеї, архіви і бібліотеки систематично проводили значну роботу, щоб задовольнити потреби у краєзнавчій інформації у громадськості, надати методичну допомогу. Вони згуртовували у регіоні краєзнавчі активи, сприяли виникненню народних музеїв, товариств, гуртків. Негативними явищами, які впливали на діяльність цих закладів, слід вважати неузгодженість науково-дослідної роботи музеїв, бібліотек і архівів краю; відсутність краєзнавчого координуючого центру, а також суттєві скорочення асигнувань на культуру, нігілістичне ставлення до культурно-історичної спадщини, що звичайно відбилося на їхній роботі і розвитку історичного руху як на Одещині, так і в цілому в Україні.

Джерела та література

- 1 Річний звіт про роботу музею “Оборона Одеси” за 1947 р. // Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 7375. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 2–3.
- 2 Наказ Міністерства культури УРСР за 1952 р. // ДАОО. — Ф. 7375. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 3.
- 3 Річний звіт про роботу Одеського обласного краєзнавчого музею “Оборона Одеси” за 1953 р. // ДАОО. — Ф. 7377. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 3–4.
- 4 Наказ Міністерства культури УРСР за 1955 р. // ДАОО. — Ф. 7376. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
- 5 Звіт про роботу Одеського державного історико-краєзнавчого музею за 1964 р. // ДАОО. — Ф. 6712. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 44.
- 6 Цыбесков В. Научно-просветительная деятельность Одесского государственного археологического музея // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГУ и ОГАМ за 1960. — Одесса. — 1961. — С. 125.
- 7 Ангелов Г. Народные музеи. — Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. — 17 с.
- 8 Про хід виконання соціалістичних зобов'язань музеями області у зв'язку з підго-

- товкою до 50-річчя радянської влади // ДАОО. — Ф. 6712. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 148.
- 9 Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950 — 1980-і рр.): Автореф. дис.,... канд. іст. наук: 07.00.00. — Харків, 2000. — С. 12.
- 10 Довідка про роботу правління Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури за 1982 р. // ДАОО. — Ф. 7935. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 39.
- 11 Положение о краеведческой работе областных, краевых, республиканских (АССР) библиотек // Руководящие материалы по библиотечному делу: Справ очник. — М., 1982. — С. 192–196.
- 12 Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР / Міністерство культури УРСР. — К., 1978. — 9 с.
- 13 Полянко Т. Деятельность библиотек Одесской области в изучении истории региона и создании краеведческих информационных ресурсов // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи: До 185-річчя НБОНУ ім. І. Мечникова.: Зб. ст. / Відп. ред. В. Сминтина. — Одеса: Астропринт, 2003. — С. 31.
- 14 Одеса у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 р. Показчик літератури. Одеса, 1948. — 89 с.
- 15 Смычок Л., Забенкина Л. Историко-краеведческая деятельность Одесской государственной научной библиотеки им. М. Горького // Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы. “Воспитание историей” 27–28 июня 1989. — Одесса, 1989. — С. 61.
- 16 Щербина Н. Историко-краеведческая деятельность библиотек Одещины (50–80-ті рр. XX ст.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 48. вип. 35. Историчні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — С. 127.
- 17 Скарбниця культури / Ред. В. Загоруйко — Одеса: ОДНБ ім. М. Горького. — 1955. — 26 с.
- 18 Конський В., Котова Л. Олександр Олександрович Браузер: Бібліогр. матеріали. — Одеса, 1957. — 30 с.
- 19 Т. Г. Шевченко на сторінках одеської періодичної преси. — Одеса, 1964. — 52 с.
- 20 Каширін Г. Краєзнавча робота масової бібліотеки. — К., 1960. — 9 с.
- 21 Каширін Г. Зв'язок бібліотек з науковими організаціями в проведенні краєзнавчої роботи // Краєзнавча робота бібліотек України. Методичні матеріали з питань краєзнавчої роботи бібліотек / Ред. П. Жевахов. — К., 1966. — 128 с.
- 22 Звіт Одеського обласного архівного управління за 1944 р. // ДАОО. — Ф. Р-1403. — Оп. 1-а. — Спр. 14. — Арк. 2.
- 23 Звіт Одеського обласного архівного управління за 1945 р. // ДАОО. — Ф. Р-1403. — Оп. 1-а. — Спр. 7. — Арк. 5.
- 24 Акт перевірки роботи архівних установ Ізмаїльської області за 1952 р. // Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. Р-487. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 6.
- 25 Річний звіт Філіалу державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі за 1966 р. // Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. Р.-487. — Оп. 1. — Спр. 476. — Арк. 20.
- 26 Філіал Одеського обласного державного архіву в г. Ізмаїлі. Путеводитель / Архивное управление при Совете Министров УССР. — К.: Наукова думка, 1966. — 184 с.
- 27 Річний звіт Філіалу державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі за 1980 р. // Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. Р-487. — Оп. 1. — Спр. 997. — Арк. 2.

Nadiia Shcherbyna

“Role of the State Culture-Education and Archival Establishment in the Local Lore Development in Odessa Region in the Second Half of the XXth Century”

The article analyzes the problem of the regional museums, archives and the libraries activity, which became the important bases of the local lore development in Odessa region in the second half of the XXth century.

Key words: *historical study of local lore, museum, archive, library, protection of monuments.*